

Visie op muziekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs

Vooraf

In het najaar van 2017 vroeg de coördinatiegroep van Curriculum.nu de VLS een visie op het vak muziek te geven waarin onder meer het belang en de positie van het vak in een toekomstig onderwijscurriculum is verwoord. Een dergelijk visiestuk dient om het ontwikkelteam Kunst & Cultuur te ondersteunen bij het formuleren van bouwstenen voor een vernieuwd curriculum.

Meedoen is een belangrijk motto van Curriculum.nu. Dat betekent meedenken en reflecteren, maar vooral ook in dialoog met elkaar gaan. Bij de totstandkoming van dit visiestuk heeft de VLS dan ook dit motto - stapsgewijs en in verschillende gremia - tot uitvoering gebracht. We voerden inventariserende gesprekken in ons VLS-bestuur, organiseerden een gezamenlijke dag met leraren uit het primair en voortgezet onderwijs en gingen in gesprek met experts afkomstig uit hbo en wo. Uiteindelijk zijn alle commentaren in het voorliggende document verwerkt.

Een dergelijke aanpak heeft ook zijn beperkingen. Zo bleek gedurende het traject dat hoe meer reacties we verzamelden, hoe meer we erachter kwamen dat er nog veel zou moeten worden uit- en onderzocht.

Met dit document geeft de VLS een richting aan voor het toekomstig muziekonderwijs. Een richting die voor dit moment - vooralsnog - wenselijk wordt geacht.

Al lezend merkt u dat we een aantal onderwerpen 'aanraken' die de komende jaren beslist nader uitgediept en onderbouwd zullen en moeten worden. Ziet u dit stuk dan ook vooral als onze bijdrage aan een, hopelijk sprankelende, dialoog tussen leraren, leerlingen en andere deskundigen over goed, actueel en bestendig muziekonderwijs. Een die overeenkomt met zoals Biesta die verwoordde: 'In dialoog zijn met de wereld opvatten als een existentiële manier van zien, een manier om in de wereld te (be)staan, er niet uit teruggetrokken, zonder onszelf in het centrum van de wereld te plaatsen, wat betekent dat we ruimte laten voor de wereld om zelf ook te bestaan - dus een bestaan met de wereld (Biesta, 2017, p. 67).'

Bestuur VLS,
januari 2018.

www.vls-cmhf.nl
info@vls-cmhf.nl

Leeswijzer

In deze tempore visie beschrijft de VLS de richting van een toekomstig muziekonderwijs. In de eerste paragraaf worden argumenten gegeven waarom muziekonderwijs belangrijk is voor leerlingen. De tweede paragraaf belicht karakteristieken van muziekonderwijs en in de derde paragraaf worden enkele relevante actuele onderwijskundige en maatschappelijke thema's behandeld. In de vierde paragraaf worden concrete aanpassingen van het curriculum primair en voortgezet onderwijs voorgesteld en ten slotte wordt in de laatste (vijfde) paragraaf de gewenste positie van het muziekonderwijs over tien jaar geschetst.

1. Waarom muziekonderwijs

Kort samengevat is er één argument voor muziekonderwijs. Muziek is voor iedereen belangrijk en eenieder zou er een goede basiskennis van moeten hebben.

Waarom muziek belangrijk is? Muziek hoort bij identiteit. Het is een fenomeen in elke samenleving en in elke cultuur. Muziek drukt gevoelens uit, raakt, roept op, daagt uit en troost. Muziek heeft daarmee een intrinsieke waarde; genereert zowel emotionele, esthetische als poëtische ervaringen die tijdloos kunnen zijn.

Muziek levert bovendien een unieke bijdrage aan de ontwikkeling en het welbevinden van (jonge) mensen. Zowel onderzoek als persoonlijke levensverhalen laten dit keer op keer zien.

Iedereen kan muziek leren en zijn muzikaliteit verder ontwikkelen. Dat leer je in formele en informele settings, levenslang. Muziek is een eigen, universele taal, anders dan de taal van de woorden of beelden. Die muzikale taal brengt een unieke vorm van communicatie en interactie tot stand tussen leerlingen onderling en tussen leraren en leerlingen. Non-verbaal en via klank, met het vermogen taal te overstijgen.

Onderwijs in muziek levert een bijdrage aan de drie hoofddoelen van het onderwijs: kennisontwikkeling, persoonsvorming en maatschappelijke vorming. De onderwijspedagogische processen en praktijken zijn ook bij muziek werkzaam in drie overlappende domeinen namelijk kwalificatie, socialisatie en subjectificatie (Biesta, 2016, p.11).

Kennisontwikkeling

Ons muziekonderwijs volgt het theoretisch kader waarin het accent ligt op ontwikkeling op basis van verworven muzikale vaardigheden. Met andere woorden: muzikale kennis ontwikkelt zich volgens de cyclus van eerst doen, vervolgens reflecteren, dan weer doen, reflecteren en zo voort.

De muzikale 'kennisbasis' groeit door globalisering en digitalisering razendsnel, net als de beschikbaarheid ervan. Audio(visuele) technieken zijn

bovendien niet langer het exclusieve domein van specialisten, iedereen kan er mee aan de slag (Heijnen, 2015, p.8).

Omdat muziek zich doorlopend vernieuwt speelt iedere (re)productie zich opnieuw in de tijd af en wereldwijde netwerken bieden daarbij talloze mogelijkheden om collectief muzikale producten te maken en die uit te wisselen.

Maatschappelijke ontwikkeling

Muziekonderwijs bevordert het luisteren naar elkaar, zet aan tot 'bewustzijn'. Het kan leerlingen een ingang bieden tot begrip van de eigen en andermans cultuur en zo maatschappelijke en culturele verschillen overbruggen. Tijdens muziekonderwijs stemmen leerlingen letterlijk en figuurlijk op elkaar af, dat wil zeggen dat zij hun empathisch vermogen ontwikkelen en leren samenwerken.

De economische waarde van muziek toont zich in het perspectief dat het leerlingen biedt op doorgroei als beroepsbeoefenaar of als een expert in de creatieve sector.

Persoonlijke ontwikkeling

Muziekonderwijs verenigt 'hoofd, hart en handen', bevordert de motorische ontwikkeling en (meta)cognitieve vermogens zoals abstract denken. Het geeft de leerling unieke mogelijkheden om tot expressie, presentatie en productie te komen. Het biedt de leerling bovendien de kans om zich tot een muzikale persoonlijkheid te ontwikkelen. Anders gezegd: het biedt leerlingen de ruimte hun muzikale talenten te ontdekken en zichzelf in muziek uit te drukken.

2. Karakteristieken muziekonderwijs

Het doel van muziekonderwijs is om bij leerlingen de vaardigheden, kennis en houding te ontwikkelen die ze nodig hebben om samen en alleen muziek te beleven, uit te voeren, te begrijpen en te creëren.

Muziekonderwijs schenkt, naast aan het verwerven van muzikale competenties, bewust aandacht aan de totstandkoming van brede en diepe leerprocessen bij leerlingen. Deze leerprocessen zijn belangrijk, het gaat immers bij onderwijs om meer dan meetbare opbrengsten en resultaten. De kracht van de muzikeducatieve praktijk moet dan ook schuilen in de volgende karakteristieken.

De leerling centraal

Natuurlijk staat in het (muziek)onderwijs de leerling centraal. Er wordt dan ook rekening gehouden met de verschillen tussen leerlingen onderling en met hun individuele muzikale voorkeuren. De muziekcultuur die zij meebrengen wordt vervolgens verbreed en verdiept, waarbij de leerling een werkproces ontwikkelt vanuit eigen wensen, behoeftes en interesses. De muzikale oefenstrategieën die zij daarbij leren, stellen hen vervolgens in

staat binnen en buiten de school in hun vrije tijd, zelfstandig muziek te maken, alleen of in een groep.

De (muziek)leraar maakt het verschil

De expertise van de leraar bepaalt uiteraard de muziekinhoudelijke rijkdom in het profiel en het curriculum van de school. Hij of zij brengt een leerproces op gang dat leerlingen gaandeweg leert zich te oriënteren, te onderzoeken, nieuwsgierig te zijn en te reflecteren. Kortom, een leerproces dat de zelfsturende leerattitude bevordert.

Balans (re)produceren, presenteren, receptie en reflectie

Muziekonderwijs behelst experimenteren met een veelvoud aan rollen: die als musicus, recensent, componist, dirigent, producer en luisteraar. Het is belangrijk actief te werken aan een balans tussen (re-)productieve, reflectieve en receptieve vaardigheden. Dat wil zeggen dat steeds overwogen wordt hoe ondermeer zingen, spelen, bewegen, componeren, improviseren, reflecteren en presenteren het best kunnen worden ingezet.

Uitdagingen onderwijsinhoud

Muziekonderwijs bevat alle stijlen en genres. Er moet een evenwicht zijn tussen de praktijk en de theorie. Die theorie (inclusief muziekgeschiedenis) moet bovendien de (uitvoerings)praktijk ondersteunen en inzicht geven in de diverse sociaal-culturele contexten waarin muziekpraktijken zich afspelen. De muzikale uitdagingen in het onderwijs liggen op het terrein van muziek creëren met digitale, multimediale en technologische middelen en toepassingen (Hogenes, 2016). Daarnaast is interdisciplinariteit een belangrijk thema in de huidige kunstpraktijk. Grenzen tussen kunst disciplines vervagen, relaties worden gelegd met bèta- en gammavakken en door het ontstaan van nieuwe technologieën wordt dit nog eens versterkt. Kunstvakdocenten en leraren vinden interdisciplinair, geïntegreerd kunstonderwijs weliswaar professioneel uitdagend en interessant, maar menen ook dat dit op gespannen voet staat met de inhoudelijke eigenheid van elk kunstvak (Hagenaars, Van Hoorn & Hermanussen, 2016). Desondanks is het belangrijk dat muziekonderwijs op de huidige kunstpraktijk aansluit.

Passende toetsen

Muziekonderwijs vraagt - evenals de meeste andere schoolvakken - om een combinatie van formatief en summatief toetsen. Naast het toetsen van praktische vaardigheden, gaat het ook om het toetsen van kennis van en inzicht in de (theoretische) vakinhoud en van een open en onderzoekende houding. De keuze voor een toets en beoordelingscriteria is afhankelijk van de aard van het werk, het maakproces, de presentatie, de opdracht of de leervraag van de leerling.

3. Actuele thema's

Samenhang versterken

Bij samenhang wordt zowel gedacht aan thema's vanuit allerlei vakgebieden als aan de 21ste eeuwse vaardigheden als creatief denken, problemen oplossen, kritisch denken en samenwerken.

Samenhang tussen vakken en vakgebieden, leergebieden of vaardigheden ontstaat vanuit een inhoud, zonder een doel op zich te zijn. Het curriculum kan er verrijkt door worden, maar de vakinhouden moeten op zichzelf wel geborgd zijn. Om het samenwerkingsavontuur aan te gaan zijn leraren nodig die er de meerwaarde van inzien, maar ruimte en middelen zijn ook essentieel. Bijvoorbeeld extra tijd om met collega's van andere vakken hierover van gedachten te wisselen en tot plannen te komen. Veel betrokkenen onderkennen de waarde van samenhangend onderwijs, maar betwijfelen of een dergelijke aanpak realistisch is. Lerarenopleidingen duren niet lang genoeg om leraren voldoende breed te bekwamen, en op scholen belemmeren organisatorische factoren een dergelijke aanpak.

Burgerschap

Muziekonderwijs kan kritische burgerschap bevorderen. Muziek heeft daarbij een intrinsieke waarde, die de mogelijkheid biedt om thema's te behandelen die bij burgerschap van belang zijn.

'Muziek is de kunst van het (willen) beluisteren en beluisterd worden, en heeft daardoor voortdurend een sterke socialiserende component. In de dialoog met de wereld klinkt afwisselend en gelijktijdig de eigen stem en die van de ander door. Daardoor kan muziek zo sterk verbindend en grensoverstijgend werken. Zo kunnen muziek en de kunsten kinderen en jongeren in dialoog met de wereld brengen en is samenhang met burgerschap verder uit te diepen' (Ploeg, 2017).

Biesta laat zien hoe belangrijk muziek is voor persoonsvorming en voor het je verhouden als individu tot de samenleving. 'Muziek', zo schrijft Bisschop Boele bovendien, 'is breder dan luisteren en muziek maken' (Bisschop Boele, 2013). Uit beide citaten klinkt het perspectief van muziek voor burgerschap: muziek kan de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren vergroten.

Digitale geletterdheid

Digitale geletterdheid duidt op een combinatie van vaardigheden als computational thinking, mediawijsheid en informatievaardigheden. De snelle ontwikkelingen die muziek doormaakt wordt veroorzaakt door de multimediale, technologische spurt en het muziekonderwijs past zich hier in het onderwijs al op aan door het gebruik van sociale media, muziektechnologische snuffjes, muzieksoftware en componeertools en toepassingen via het digibord.

4. Gewenste curriculumaanpassingen

De door de VLS voorgestelde aanpassingen van het curriculum variëren van doorlopende leerlijnen van primair naar voortgezet onderwijs en van een doorstroom van vmbo naar mbo, tot niveau-specifieke (onder andere onderbouw vo) of vakinhoudelijk specifiek (Kunst Algemeen).

Doorlopende leerlijnen

Muziekonderwijs heeft een doorgaande leerlijn nodig omdat het muzikaal leren zowel in als buiten de school plaatsvindt en doorgaat over de schoolloopbaan heen.

Om een doorlopende leerlijn op het niveau van de individuele leerlingen te ontwikkelen is het nodig de kerndoelen in primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs concreter en specifiek te formuleren. Daarnaast is een vorm van toetsing of evaluatie van de kerndoelen kunstzinnige oriëntatie noodzakelijk.

Structureel overleg en dito samenwerking tussen de beide onderwijsniveaus - primair en voortgezet onderwijs - is essentieel om van elkaar te weten en te leren. 'Op welk niveau zitten de leerlingen die ik binnen krijg?', 'Hoe stem ik de niveauverschillen af in mijn lessen', of 'Hoe kom ik tegemoet aan de talenten, beginsituaties en culturele verschillen?'. Deze vragen vormen slechts de aanzetten tot een dergelijk overleg. En ten slotte zijn materialen en middelen (repertoire) nodig om doorlopende leerlijnen te realiseren.

Primair onderwijs

De VLS ondersteunt van harte de *Stichting Méér Muziek in de Klas* die als doel heeft dat alle 1,6 miljoen basisschoolkinderen in 2020 structureel muziekonderwijs volgen. Net als de Stichting vindt de VLS dat muziek in de klas geen vrijblijvende keuze is, maar vanzelfsprekend noodzakelijk is. Concreet betekent dat iedere school voldoet aan de realisatie van een pakket basisvaardigheden en zelf de keuze maakt hoe ver het in de samenwerking en profilering wil gaan. Het muziekonderwijs van de basisschool ligt in handen van de groepsleraar of, wanneer de kwaliteitsnormen of kerndoelen niet gehaald worden, bij de muziekvakleraar. De verdieping en scholing van groepsleraren wordt over het algemeen verzorgd door vakleraren en/of muziekeducatoren van culturele instellingen. Tevoren is bepaald waar de rol van de groepsleraar eindigt en wordt overgenomen door de expert. Elk schooljaar wordt door hen een betekenisvol aantal uren muziekonderwijs verzorgd, vanuit een doorlopende leerlijn en door gekwalificeerde vakleraren.

Op bestuurlijk niveau zijn de afspraken gemaakt dat de leraren op de basisscholen zich houden aan de kerndoelen van het leergebied kunstzinnige oriëntatie en deze gebruiken bij het voorbereiden van hun lessen, het uitvoeren daarvan en de toetsen en evaluaties. De evaluaties omvatten zowel het proces als het product van het muziekonderwijs.

Bovenbouw vmbo

Het examenprogramma vmbo tl/gl moet meer recht doen aan de leerling en aan vervolgopleidingen in mbo. Het examenprogramma staat volgens veel vmbo-leraren te ver af van de leerling. Muziekopleiders in het mbo merken geen of nauwelijks verschil tussen studenten die het examenvak wel en niet hebben gevolgd.

Een vernieuwing van het examenprogramma is dan ook nodig met meer aandacht voor de persoonsvorming en dat aansluit op de hedendaagse muziekpraktijk. Voorts moet het examenprogramma meer ruimte bieden voor spelen/componeren in verhouding tot de theorie. Op de meeste scholen gebeurt dit al, maar het landelijk examenprogramma is daar nu nog geen afspiegeling van. De ontwikkeling van een beoordelingskader voor de eindopdracht zou eveneens een verbetering betekenen, hiermee wordt op diverse scholen al ervaring opgedaan.

Het wel of niet toevoegen van een Centraal Praktisch Examen (CPE) zou nog onderwerp van onderzoek moeten zijn. Een CPE zou de oplossing kunnen zijn om praktijk en theorie meer in evenwicht te brengen. De keerzijde hiervan is echter dat de beoordelings- en normeringskwesties niet opgelost kunnen worden.

Doorstroom vmbo

Voor de podiumkunstvakken Dans, Drama en Muziek is er nu een mbo-opleiding die logisch lijkt aan te sluiten: mbo Artiest, met uitstroomprofielen Dans, Theater en Muziek. In de eindtermen zien we echter een overlap, voornamelijk in het praktisch deel (het dansen, muziek spelen/zingen en zelf toneelspelen). Nagegaan moet worden of dit wenselijk is.

Meer pop-georiënteerd muziekonderwijs ondersteunt de instroom op de pop-opleiding. Hier is echter (meer) maatwerk nodig om recht te doen aan de voorkennis van de leerlingen.

Onderbouw voortgezet onderwijs (vmbo, havo en vwo)

Muziek legt een brede basis op alle gebieden: musiceren, componeren, improviseren, luisteren, presenteren, beleving en meningsvorming. De didaktiek vraagt hier om een meer activiteitgerichte aanpak. Dit betekent voorzien in meer mogelijkheden om zelf muziek te maken in daartoe ingerichte studio's met popinstrumentarium en voldoende opnamefaciliteiten. Voorts dient de verdieping in de theorie en contexten van muziek in de onderbouw meer aandacht te krijgen.

De huidige kerndoelen hebben een veel concretere formulering nodig om de muzikale en metacognitieve vaardigheden duidelijk te maken. Het gaat dan om leren luisteren, leren vocaal musiceren, leren instrumentaal musiceren, leren componeren, improviseren, leren produceren, leren presenteren en leren reflecteren.

Bovenbouw havo/vwo

Er is een nieuw examenprogramma nodig voor de bovenbouw van havo/vwo. Het is tijd voor een grondige herziening die recht te doet aan de (eigen) muzikale omgeving waarin de leerling opgroeit. Leerlingen die muziek als examenvak kiezen doen dit omwille van de muziek en de verdieping van hun muzikale beleving. Ze willen beter worden in muziek. De huidige tweedeling in de examens van nieuwe- en oude stijl moet verdwijnen en er moet een nieuwe opzet voor één examenvak muziek komen.

Dit betekent dat het examenprogramma muziek primair uit moet gaan van de eigen muzikale voorkeur en focust op de muzikale verdieping ervan. Naast de vaktheorie en vakpraktijk is er (meer bescheiden) ruimte voor samenhang met andere kunstdisciplines.

Een onmisbare component is de verbinding tussen muziek en de samenleving. De huidige invalshoeken in het examenprogramma Kunst Algemeen - Kunst en religie, levensbeschouwing; Kunst en esthetica; Kunstenaar en opdrachtgever: politieke en economische macht; Kunst en vermaak; Kunst, wetenschap en techniek; en Kunst intercultureel - kunnen daarin een rol spelen.

Het examen kan bovendien verrijkt worden door de leerling te laten reflecteren op het eigen leerproces, het groepsproces en de mate en toename van de muzikale beleving. Het proces en product vragen om een formatieve en summatieve evaluatie in samenhang, bij voorbeeld in de vorm van een portfolio. Het gaat om een evaluatie die zowel gericht is op de persoonlijke leerprocessen als de persoonlijke ontdekkingstocht naar het verband tussen muziek en (de functie ervan in de) samenleving.

Kunst Algemeen

Maak van Kunst Algemeen een apart examenvak, een keuzevak kunst- en cultuurgeschiedenis naast de kunstvakken. Dit kan een boeiend vak zijn voor cultureel/kunstzinnig geïnteresseerde leerlingen die niet geïnteresseerd zijn in het uitvoerende aspect van de kunstvakken en zich willen voorbereiden op een studie in de culturele- en maatschappelijke sector. Daarbij moet wel aandacht worden geschonken aan het feit dat de meeste niet-muzikleraren die het muziekdeel verzorgen in Kunst Algemeen, daarvoor niet de kennis in huis hebben.

5. Positie van het muziekonderwijs over tien jaar

Alle kinderen van 4 t/m 18 jaar krijgen wekelijks muziek van gekwalificeerde vakleraren.

Het muziekonderwijs aan 4 t/m 18 jarigen is opgebouwd aan de hand van de kernactiviteiten: luisteren, zingen, spelen, reflecteren, musiceren, improviseren, componeren, bewegen, presenteren, produceren, onderzoeken, uitproberen, experimenteren en waarderen.

Dat wil zeggen dat alle leerlingen structureel - van primair tot voortgezet onderwijs - de vaardigheden, kennis en attitudes verwerven die ze nodig hebben om samen en alleen muziek te beleven, te oefenen, uit te voeren, te begrijpen en te creëren.

De multimediale wereld is geïntegreerd in het muziekonderwijs en biedt ongekende mogelijkheden - van muzieksoftware tot componeertools - die ervoor zorgen dat leerlingen op hoger muzikaal niveau kunnen werken zonder per se een instrument te moeten beheersen.

Digitalisering heeft het mogelijk gemaakt op verschillende niveaus aan te sluiten en bevordert de digitale geletterdheid. De digitale wereld vraagt ook kritische reflectie en distantie en daarin heeft het onderwijs zijn verantwoordelijkheid genomen.

De collectieve beleving van het maken van muziek (koren, bandjes, orkesten) en luisteren naar (concerten) is groter dan ooit en heeft zijn toepassingen in het muziekonderwijs.

Improviseren en componeren zijn een vast onderdeel van de muzieklessen geworden met gebruikmaking van digitale tools. Zowel in het primair als voortgezet onderwijs zijn de lesruimtes hierop aangepast.

De rol van producers wordt steeds groter, de ambachtelijke musicus die zijn instrument beheerst is nog steeds heel belangrijk, maar de producer heeft een nieuwe muzikale rol gekregen. Hierop is in het muziekonderwijs geanticipeerd waardoor het vak zich heeft verbreed.

Voor deze *Visie op muziekonderwijs* ontving de VLS adviezen van:

Marijke van Ballegoijen-Mannak, Aad de Been, Michel Berendsen, Olga van Benthem, Evert Bisschop Boele, Allerd van den Bremen, Melissa Bremmer, Erik Bogers, Gijs van Dijk, Otto van Dijk, Angela Does, Annemiek van Doesburg, Ria Frowijn, Fabian Haggenburg, Vincent Hiemstra, Michel Hogenes, Marjo van Hoorn, Cathy Kotoun, Eleonore Riksen, Rinze van der Lei, Remko Littooi, Suzan Lutke, Marjanka van Maurik, Saskia van der Meer, Frits Mennen, Joost Overmars, Ineke Peereboom, Reyer Ploeg, Marleen Smans, Julia Stegeman, Benno Spieker, Thijs Spook, Adri de Vugt en Ellen de Vugt-Jansen.

Bronnen

- Akker, J. van den & Thijs, A. (2009). *Leerplan in ontwikkeling*. Enschede: SLO.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Phronese.
- Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. Arnhem: ArtEZ Press.
- Bisschop Boele, E. (2013). Het vak muziek in het creatieve tijdperk. *Cultuur+Educatie*, jaargang 13, nr. 38. Utrecht: LKCA
- Bowman, W. (2012). Music's Place in Education, *The Oxford Handbook of Music Education*, Volume 1. Oxford: Oxford University Press.
- Cramer, N., Helmes, P., Lei, R. van der & Toenink, T. (2012). Kennisbasis muziek op de Pabo. In: *Een goede basis. Advies van de commissie Kennisbasis Pabo*. Den Haag: Vereniging van Hogescholen.
- College voor Toetsen en Examens (2017). *Syllabus Examenprogramma Muziek VMBO GT*. Utrecht: CvTE.
- Elliott, D. (1995). *Music matters: A new philosophy of music education*. Oxford: Oxford University Press.
- Frowijn, R. & Tomassen, H. (2007). *Muziek zonder noten*. Utrecht: HKU.
- Gardner, H. (1990). *Art education and human development*. Los Angeles: The Getty Center for Education in the Arts.
- Hagenaars, P., Hoorn, M. van, Hermanussen, M. (2016). Enquête en PO & Kunstvakdocenten VO over het Eindadvies Platform Onderwijs2032. In opdracht van de kunstvakverenigingen VONKC, VLS, BDD en NBDO. Tilburg.
- Hargreaves, D. (1996). The development of artistic and musical competence. In: Deliège, I. & Sloboda, J., *Musical Beginnings: Origins and Development of Musical Competence*. Oxford: Oxford University Press.
- Heusden, B. van (2010). *Cultuur in de spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen/Enschede: RUG/SLO.
- Heijnen, E. & Hoorn, M. van (2016). *Remix je curriculum! Een ontwerpmodel voor kunsteducatie*. Amsterdam: Breitner Academie en Lectoraat Kunst en Cultuureducatie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Hogenes, M. (2016). Creative music making. Music composition as social-cultural Activity in the Elementary classroom. Proefschrift. Amsterdam: VU.

Honing, H. (2012). Iedereen is muzikaal, Wat we weten over het luisteren naar muziek. Amsterdam: Nieuw Amsterdam

Honing, H. en Ter Bogt, T. (2017). *Instrument 6: methodiek Visieontwikkeling*. Enschede: SLO - <https://lnkd.in/dgvX3DT>

Jorgensen, E. & Madura Ward-Steinman, P. (2015). Shifting paradigms in music education research (1953-1978): A theoretical and quantitative re-assessment. *Journal of Research in Music Education*, 63, 261-280

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P. & Tuinen, S. van (2017). *Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Marsman, P. (2007). *Handreiking schoolexamens Muziek vmbo*. Enschede: Stichting leerplanontwikkeling (SLO).

Méer Muziek in de Klas, O2DM (OpleidersOverleg Docent Muziek Nederlandse conservatoria), NMP (Netwerk Muziekdocenten Pabo), Gehrels Muziekeducatie en de VLS (Vereniging Leraren Schoolmuziek), *Manifest Kwalitatief Muziekonderwijs op de Basisschool*, 2017.

Ministerie van OCW (2011). *Actieplan Leraar 2020*. Kamerstuk 23-05-2011. Verkregen op 20 juli 2011 van <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/>

Ministerie van OCW (2011). *Actieplan vo Beter presteren 2011*. Den Haag: ministerie van OCW.

Onderwijsraad (2011). Naar hogere leerprestaties in het voortgezet onderwijs. Den Haag: Onderwijsraad.

NCCAS (2013b). International Standards for Arts Education. A review of standards, practices, and expectations in thirteen countries and regions. New York: NCCAS, National Coalition for Core Arts Standards.

Ploeg, R. (2013). Paardenbreedten, Cultuureducatie met kwaliteit!: interne notitie VLS.

Ploeg, R. (2017). Advies curriculumontwikkeling, interne notitie. Haarlem: VLS.

Runfola, M. & Swanwick, K. (2002). Developmental Characteristics of Music Learners. In: Colwell, R., & Richardson, C. (Ed.), *The New Handbook of*

Research on Music Teaching and Learning. New York: Oxford University Press.

Tuinen, S. van (2014). *Leerplankader Kunstzinnige oriëntatie*. Enschede: SLO.

Tyler, R. (1949). *Basic principles of curriculum and instruction*. Chicago: University of Chicago Press.

Verkenningcommissie Kunstvakken (2012). *De Kunst van het nieuwe*. Commissie Verkenningcommissie Kunstvakken. Enschede: SLO.

Winner, E., Goldstein, T. & Vincent-Lancrin, S. (2013). *Art for Art's Sake?* Overview, OECD Publishing.